

Kritike i prikazi / Besprechungen

SPOMENICA akademika Sime Ćirkovića, Istorijski institut, Zbornik radova, knjiga 25, Glavni i odgovorni urednik Srđan Rudić, Beograd 2011, 463.

U izdanju Istorijskog instituta u Beogradu objavljen je zbornik radova (Spomenica) u čast Sime Ćirkovića koji sadrži 30 radova pretežno iz oblasti srednjovjekovne historije. Spomenimo da je zajedno uz ovo izdanje objavljena i publikacija *Bibliografija akademika Sime Ćirkovića* (priredili Slavica Merenik, Neven Isailović, Vlastimir Đokić), Istorijski institut, Beograd 2011, 156. koja sadrži 663 bibliografske jedinice pokojnog profesora, objavljivanih od 1953. godine. Bibliografski podaci su predstavljeni savremenim klasifikacijskim modelom na način da se uz svaki Ćirkovićev štampani rad nalaze podaci o publikaciji, izdavaču, mjestu i godini izdanja. Radovi su označeni rednim brojevima i raspoređeni hronološkim redoslijedom po godini publiciranja. Brže pretraživanje radova olakšava detaljni registar naslova radova i predmetni registar na kraju knjige.

Prikaz smo podijelili na dva dijela; prvi koji se osvrće na životopis akademika Ćirkovića, dok je drugi dio posvećen radovima u naslovljenoj *Spomenici*.

Teško je na ovako skućenom prostoru iznijeti osnovne podatke iz životopisa Sime Ćirkovića, a pri tome ne propustiti mnoge značajne događaje, pedagoški rad, naučna priznanja i publicističke radove vezane za život ovog svestranog naučnika.

Sima Ćirković je rođen u brodskom zimovniku u Osijeku 29. januara 1929. godine. Njegovo cijelo djetinstvo je s obzirom na očev posao bilo prožeto mnogim selidbama, što znači da nije mogao pohađati redovnu nastavu. Unatoč ovim okolnostima, Ćirković je kao daroviti učenik svladao sve potrebne prepreke, odlučivši se veoma rano za životni put historičara naučnika. Najbolju preporuku koju je svom profesoru Mihailu Diniću, pored marljivog rada, mogao ponuditi je odlično poznavanje stranih jezika, čiji se broj kreće oko deset, među kojima su bili mađarski i rumunjski. Stoga je na profiliranje njegovog životnog puta povoljno utjecalo upravo druženje s Dinićem koji ga je inicirao u naučnoistraživački svijet povjerivši mu pisanje prvih naučnih radova. Svakako, ne bi trebalo propustiti spomenuti Ćirkovićeve druge učitelje, velike naučne kapacitete kao što su Nikola Radojčić, Georgije Ostrogorski te Jorjo Tadić.

Nakon kraćih boravaka u Gradskom arhivu u Zrenjaninu, Narodnoj biblioteci Srbije i Istorijskom institutu SANU, Ćirković je započeo karijeru predavača na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje se istakao predanim pedagoškim radom. Na ovom mjestu je ostao do svog penzionisanja, izvevši mnogobrojne naraštaje historičara usmjeravajući ih naučnom istraživanju. Kao poliglota učestvovao je na brojnim naučnim skupovima širom svijeta i bio stalni član mnogih međunarodnih naučnih institucija i udruga.

Mnogostranost Ćirkovićevog naučnog opusa ipak se najbolje uočava u tematskoj širini njegovih pisanih radova. Zbog veoma široke naobrazbe i stalne težnje za usavršavanjem akademiku se teško mogla naći naučna oblast u koju se nije mogao s uspjehom upustiti. U narednim redovima pokušat ćemo izdvojiti jedan mali dio njegovih najznačajnijih projekata: urednik prvog i drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* (1955–1971, 1981–1990), saradnik poznatog njemačkog priručnika *Lexikon des Mittelalters* (1980–1997), jedan od urednika ogromne leksikografske publikacije *Enciklopedija srpske istoriografije* (1997), *Leksikona srpskog sednjeg veka* (1999) u kojima je ukupno napisao oko 200 natuknica, preveo je i komentirao značajne odjeljke prilikom kritičkog priređivanja izvora *Kraljevstvo Slovena* (1968) i šestog toma jedne od najznačajnijih serija: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (1986). Prepoznatljivi dio njegove naučne karijere je saradnja u velikim sintetskim pothvatima kao što su *Istorija Crne Gore* (1970), *Istorija Jugoslavije* (1972), *Istorija srpskog naroda* (1981) te *Društvo i privreda*

srednjovjekovne bosanske države (1987). Sintetski opus završava knjigom *The Serbs* (2004) u izdanju uglednog oksfordskog izdavača Blackwell, vjerovatno najprevođenijem historijskom djelu s ovih prostora.

Doprinos koji je akademik Ćirković dao za izučavanje bosanskog srednjeg vijeka teško se može precijeniti. Izdajamo samo dvije publikacije *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba* (1964), koja mu je bila i doktorska disertacija i do danas najbolje napisani sintetski pregled bosanskog srednjovjekovlja, *Istorija srednjovjekovne bosanske države* (1964), te mnoštvo tekstova o ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj i napose vjerskoj historiji Bosne.

Sima Ćirković je umro 14. novembra 2009. godine u Beogradu u 81. godini života, boreći se posljednje dvije decenije s bolešću srca, koje ga do posljednjeg dana nije uspjelo odvojiti od naučnog rada.

Spomenica počinje prigodnim tekstom s naslovom *Sima Ćirković (29. januar 1929, Osijek – 14. novembar 2009, Beograd)* (9-13) koji se osvrće na njegov život i djelo iz pera akademika Ljubomira Maksimovića. Autor je sažeto izdvojio najznačajnije događaje iz naučnog života profesora Ćirkovića, zaključivši svoj rad konstatacijom kako će se u svom daljem razvitku istoriografija morati oslanjati „na standarde koje je postavio Sima Ćirković“.

Bazirajući svoja istraživanja o privrednim odnosima Srbije i Venecije pretežno na podacima dobivenim iz knjiga braće Kabužić, Desanka Kovačević-Kojić u radu *Srbija u ekonomiji Venecije (XV vijek)* (15-27) analizira privrednu aktivnost ovih aktera. U zaključku svoga rada autorica naglašava da je Srbija u odnosu na ostale zemlje Balkanskog poluostrva predstavljala najznačajniji ekonomski prostor Venecije.

Roga zajedno s drugim novčanim davanjima zauzima važnu ulogu u odnosima bizantskih careva na jednoj i crkvenih ustanova na drugoj strani. U članku *Roga i druga novčana davanja Protata atonskim manastirima* (29-37) Mirjana Živojinović prati ovu vrstu novčane donacije koja je jednom godišnje uručivana. Zbog rastućih potreba atonske monaške zajednice iznos tzv. *carske* ili *zajedničke roge* se postepeno povećavao, a isplaćivan je svetogorskom Protatu koji je taj novac ravnomjerno raspoređivao drugim monaškim zajednicama.

Uvid u svakodnevni život žena u srednjovjekovnom Dubrovniku nudi u radu *Images of Women's Life in Dubrovnik in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (39-54) Bariša Krekić. Na osnovu građe Državnog arhiva u Dubrovniku autor osvjetljava neke aspekte života žena kao što su društvena, ekonomska i politička aktivnost. Naglašavamo izraženo nastojanje da se ponude smjernice za buduća istraživanja utjecaja ženske populacije u urbanim sredinama krajem srednjeg vijeka.

Ekonomska historija reprezentativna je oblast naučnoistraživačkog rada Igancija Vojeta, u tom pravcu je usmjeren i rad *Mjenice (littera cambii) u kreditnim poslovima srednjovjekovnog Dubrovnika* (55-62). Iako mjenično poslovanje u Dubrovniku tokom srednjeg vijeka nije na zadovoljavajući način proučeno, utvrđeno je da je ono obuhvatalo sljedeću radnju: zajmodavac je ustupao određenu sumu novca poslovnom licu, koje se obavezivalo na vraćanje novca na nekom drugom mjestu i u drugačijoj valuti. U dodatku na kraju rada autor je nekoliko rečenica posvetio Simi Ćirkoviću, u kojem je najavio izlazak iz štampe slovenskog izdanja akademikove knjige *Srbi među evropskim narodima*.

U radu *Zamena poseda u srednjovjekovnoj Srbiji* (63-73) Rade Mihaljčić se osvrće na pravni aspekt zamjene nepokretne imovine koja se u najčešćim slučajevima praktikovala prilikom podizanja zadužbina. Kodifikovana je i Dušanovim zakonikom koji zabranjuje zamjenu koja izvršena pod prisilom. Stoga se u izvornoj građi mogu sresti primjeri koji svjedoče o kršenju ovog zakonskog propisa, posebno od strane svjetovnih lica.

Kao značajno poslovno središte Mediterana Dubrovnik je privlačio trgovce iz udaljenijih krajeva. Jedan takav primjer obrađuje Bogumil Hrabak u radu *Firentinska porodica iz Ferare Minijalti na dubrovačkom poslovnom području (XVI vek)* (75-91). Prisutnost ove poduzetne porodice u gradu sv. Vlaha se prema dostupnim podacima može evidentirati od početka 16. do kraja šezdesetih istog stoljeća. Najistaknutiji član ove porodice je Lodoviko koji se isticao posredničkim djelovanjem, a obnašao je i funkciju konzula svoga grada u Dubrovniku.

Darja Mihelić se u svom radu *Don Mauro Orbini in njegovi vzorniki o zgodnjem srednjem veku v vzhodnih Alpah* (93-117) osvrće na postsrednjovjekovne historiografske radove koji tematiziraju oblast istočnih Alpa. Takve vrste radova su pretežno na latinskom i njemačkom, dok je manji broj pisan na talijanskom, frijuljskom i slavenskom jeziku. Posvetivši se na kraju rada prvenstveno mljetskom opatu, autorica zaključuje da je on, kako je historiografija već ranije dokazala, u svom djelu *Il regno degli Slavi* kompilirao veće dijelove radova drugih autora, a u ovom slučaju, Aventinusa.

Fokus istraživanja Nenada Fejića u radu *Lordre regné à Dubrovnik: Une commune médiévale face à la menace étrangère et aux problèmes de la paix civile* (119-136) je patricijski sloj Dubrovnika i njegova težnja da očuva svoja tokom stoljeća stečena prava. U tu svrhu su vladajuće strukture Dubrovačke općine tokom srednjeg vijeka, u slučaju prijeteće opasnosti, pribjegavale istovremeno kontradiktornim mjerama političkog isključenja i političke integracije – isključenja tokom sankcija i ograničenja nepovlašćenog sloja, a u slučajevima pojačane integracije u

vrijeme organizacije odbrane grada i mjerama za zaštitu od moguće invazije. Pronaći odgovarajući balans između ove dvije mjere čini se nužnim s obzirom na proporcijalnu populacijsku raspodjelu patricijata i običnih (nepovlašćenih) stanovnika Dubrovnika.

Pristup proučavanju historije kroz prizmu mikrohistorije i metodološkog koncepta *Lebenswelten* rješenje je koje iskoristio Oliver Jens Schmitt u radu *Micro-History and Lebenswelten as approaches to late Medieval Dalmatian History. A Case Study of Korčula* (137-158). Na osnovu, skoro u potpunosti neiskorištene građe Arhiva Korčule (koji se nalazi u Državnom arhivu u Zadru), autor vrši analizu društveno-političkog života na Korčuli početkom mletačke vlasti. Izvorna građa mu omogućava da prati kontinuitet i promjene u socijalnom uređenju ovog ostrva, za razliku od prethodnih stereotipnih predodžbi dosadašnje historiografije.

Tragom jedne male grupe dokumenata u Firentinskom državnom arhivu koji sadrže podatke o korespondenciji grada Firence s njenim građaninom, trgovcem Francescom Neronijem, Paola Pinelli u radu *The Florentine Company of Francesco Neroni and Trade with Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the 15th Century* (159-175) predočava intenzitet i obim trgovačkih odnosa sa Dubrovnikom. Roba na koju se odnosi najveći procent tokom trgovine su proizvodi od vune i srebro. Ovim radom je autorica pokazala da je dubrovačka trgovina tokom srednjeg vijeka bila veoma rasprostranjena i dobro umrežena.

Odličan poznavalac građe Venecijanskog državnog arhiva Lovorka Čoralić je u radu *Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću* (177-194) pokušala da sagleda život ovih iseljenika u gradu sv. Marka. Pojava iseljenika iz Srbije pokazuje relativno brz način prilagođavanja na životne uvjete u ovom gradu. Autorica je detaljno sagledala učestalost spominjanja ovih iseljenika u izvorima, kao i bilježenje njihovih mjesta stanovanja, vrsta poslovne aktivnosti ali i mogućnosti, te najznačajnijeg aspekta – veze sa crkvenim ustanovama i duhovnim licima u Veneciji, Srbiji i Svetoj Gori.

Neiskorištena arhivska građa Dubrovačkog arhiva predstavljala je polazni temelj i u radu Esada Kurtovića *Monte lapidoso – Kameno brdo* (195-209) koje je postalo ozloglašeno kao mjesto pljačkanja dubrovačkih trgovaca tokom 15. stoljeća. Lokaciju ovog mjesta autor je pronašao na istoimenom uzvišenju koje se nalazi u blizini Cernice, Gacka i Ključa u Hercegovini, uz nekadašnju trgovačku rutu Cernica-Bileća. Time je autor ukazao na to da se mjesto Brdo ne odnosi na ovaj lokalitet, kako je u dosadašnjoj historiografiji bio slučaj. Rad sadrži mnoštvo primjera s detaljnijim informacijama o rečenim pljačkama, na osnovu kojih na površinu isplivavaju više i manje poznate ličnosti iz bosanskog zaleđa.

Da različita čitanja jedne te iste riječi mogu unijeti ogromnu konfuziju oko pojedinih pitanja iz srednjovjekovne bosanske historije ilustrativno pokazuje Petar Rokai u radu *Tri priloga istoriji Bosne u srednjem veku* (211-217). Kako je u historiografiji većim dijelom prihvaćeno postojanje funkcije podbana u bosanskoj državi, autor s tim u vezi tumači i termin *albanus* prema analogiji iz mađarskog jezika koji do sada nije uvrštavan pod ovo značenje, a odnosi se na izjavu Jakova Beka. U drugom prilogu autor argumentirano navodi razloge zašto bi trebalo ime poznatog bosanskog biskupa, dosada uglavnom poznatog kao *Ponsa*, čitati kao *Pouša* ili *Poša*. I na koncu autor objašnjava kako je nedostatak interpunkcijskog znaka zareza u djelu Eberharda Windekea, prilikom navođenja Janoša Marotija (Jovana Morovičkog), ispred naslova bosanskog kralja, pridonijelo tome da se u historiografiji pojavi pretpostavka o bosanskom kraljevstvu Ivana Marotija.

Jedan neobičan pomen Dubrovnika iz XIV veka (219-224) naslov je rada Radivoja Radića i Dušana Koraća koji se zapravo odnosi na bizantsko književno djelo nepoznatog autora koje se sastoji od 700 strofa i nastalo je krajem XIV stoljeća. U njemu se nalazi aluzija na stanovnike Raguze (Dubrovnika) gdje su oni upoređeni sa siromašnim prosjakom koji skuplja sve što mu se nađe na putu.

Novo tumačenje *O mogućoj ulozi Vuka Brankovića u Kosovskoj bici – prilog razmatranju srednjovjekovne ratne taktike* (225-244) pokušava dati Marko Šuica. Pozivajući se na odjeljak iz djela Konstantina Filozofa u kojem se govori o ratnoj taktici braće Stefana i Vuka Lazarevića tokom bitke kod Gračanice 1402. godine, autor je komparativnim pristupom nastojao rekonstruirati i mogući tok bitke na Kosovu polju 1389. godine. Stoga je opravdano podvrći sumnji tradiciju sačuvanu u epskoj predaji da je Vuk Branković počinio izdaju pošto se povukao s vojnog polja.

Jedan aspekt iz ogromnog naučnog opusa Sime Ćirkovića sagledava Jelena Mrgić u radu *Cives et civitates – Urban Studies in Recent Serbian Historiography. In Memory of Prof. Sima Ćirković* (245-259). Taj se aspekt prostorno odnosi na područje Centralnog Balkana (Srbija, Crna Gora, Bosna), a vremenski na cijeli period srednjeg vijeka do uspostave vlasti Osmanske države. Tematska kategorizacija se prema autorici može podijeliti na: historijski prikaz i identifikiranje imena pojedinih naselja i sačuvanih arheoloških ostataka, kao i pravni položaj gradova ovog podneblja, odnos građana i centralne vlasti, usvajanje saskog rudarskog i građanskog prava u rudarskim naseljima i njegova percepcija u ostalim dijelovima Srbije i Bosne, zatim na utjecaj dubrovačke trgovine i sveukupne poslovne i diplomatske mreže na urbani život u zaleđu te kritičkog prikaza proučavanja ovih kategorija u odnosu na urbana naselja u domaćoj historiografiji.

Novo razjašnjenje pravnih termina srpskog srednjeg vijeka ponudio je Đorđe Bubalo u radu „*Sudbina*“ i „*opadanije*“ – Prilog tumačenju člana 84 Dušanovog zakonika (261-267). Autor predlaže da se riječ *sudbina* tumači kao sudska globa, umjesto dosadašnjeg pogrešnog shvatanja kao suđenje; te termin *opadanije* kao vansudsko optuživanje s mogućom posljedicom izricanja mandatne kazne umjesto danas prisutnog tumačenja kao istupanje s protivtužbama tokom parnice.

Posebni tipovi isprava korištenih s ciljem razvoja poslovnih odnosa između srpskih vladara su *Diplomatski obrasci srpskih srednjovekovnih razrešnih dokumenata* (269-288) koje obrađuje Nebojša Porčić. Autor navodi da se na ovaj tip odnosi 66 dokumenata, počevši od početka 14. do prve četvrtine 15. stoljeća. Ovom tipu pripada široka lepeza dokumenata koji sadrže osnovna obilježja karakteristična za obrasce namijenjene ovom tipu pravnog čina. U tu skupinu ulazi ubiranje pojedinih prihoda vladara, uglavnom carina na promet robe na trgovima, koje daju pod zakup krupnim poslovnim ljudima iz primorskih gradova.

Sukob barskog arhiepiskopa i kotorskog episkopa oko jurisdikcije nad katoličkim parohijama u srednjovekovnoj Srbiji (289-305) je tema rada Katarine Mitrović u kojem se preko sadržaja dvaju isprava pokušavaju osvijetliti okolnosti zbog kojih je nastao spor oko jurisdikcije nad katoličkom crkvom sv. Marije u Brskovu između barskog arhiepiskopa i kotorskog episkopa. Ovo je samo jedan primjer, u osnovi mnogo širih razmjera koja obuhvataju borbu barske i kotorske crkve oko jurisdikcije nad katoličkim parohijama. Autorica je mišljenja da je uloga barskog arhiepiskopa s obzirom na njegov značaj nepravedno zanemarivana u dosadašnjoj historiografiji.

O primjeni kršćanske vjerske prakse koja je zabranjivala rad određenim danima bavi se Stanoje Bojanin u radu *Nedjelja kao neradni dan u srednjovekovnoj Srbiji* (307-335). Na osnovu nekoliko primjera iz izvorne građe autoru je omogućeno da izvede zaključak da se sedmična radna raspodjela nije uvijek mogla ispoštovati, s obzirom na različitu vrstu poslova i obaveza društvene zajednice. Iako je ova praksa mogla biti zakonski ozvaničena od strane svjetovnih i crkvenih vlasti, za tim nije bilo potrebe, jer se u društvu održala dovoljno snažna tradicija, kao i rasprostranjenost običajnog prava o poštivanju ovog sakramenta.

Oslanjajući se na *Podatak Nićifora Grigore o hronologiji braka Stefana Dečanskog i Marije Paleolog* (337-345) Srđan Pirivatrić se poziva na diplomatske izvore iz kojih se razaznaju rodbinske veze srpskog kralja i bizantske princeze. Na osnovu toga autoru polazi za rukom da pronađe novije hronološke pretpostavke koje približno datiraju spomenuti brak u posljednju četvrtinu 1325. godine.

Pošto je konzumacija svinjskog mesa i pijenje alkohola predstavljalo strogu zabranu prema propisima Kur'ana i Poslanikovih hadisa, izvorni i literarni podaci do kojih je došla Olga Zirojević u radu *Ishrana „novih muslimana“* (347-353) pokazuju kako su se konvertiti, s početka osmanske vlasti, sumnjivali za „grešne navike“ svojih predaka. Pored toga postoje brojni podaci koji na osnovu primjera iz Bosne pokazuju kako je konzumacija alkoholnih pića tokom osmanskog perioda bila dio svakodnevnog života određenog dijela muslimanskog stanovništva.

Za prikaz jasnije slike u genealogiji srpske vlasteoske porodice Vojinovića zaslužna je Gordana Tomović, koja je u radu *Vojinovići* (355-366) na osnovu ranije previđenih podataka uspjela popuniti postojeće praznine. U prilogu rada se nalaze dvije ilustracije, kao i rodoslovna tablica ove znamenite porodice.

Iako je kao polazište Đuri Tošiću u radu *Slavonska grana porodice Miloradovića* (367-380) poslužio narativni izvor, autor je uspio tokom istraživanja doći do neiskorištenih izvornih podataka njemačke provenijencije. Na osnovu njih autoru je omogućeno da sagleda potomke ovog hercegovačkog roda u drugoj polovini 18. Stoljeća, od kojih se posebno istakao Jeftimije (njem. Jeronim, rus. Efim) Miloradović vojnom službom u Habsburškoj monarhiji. Jeftimijevi sinovi: Danilo, Simeon i Atanasije su također bili u vojnoj službi, a autor ih pojedinačno obrađuje.

Predmet razmatranja Tibora Živkovića u radu *The Origins of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia* (381-398) je najstariji izvor koji poimence spominje Srbe. Autor smatra da je hroničar Einhard u svom djelu (*Annales regni Francorum*) koristio najmanje dva dobro obaviještena izvora vjerovatno s područja gdje se dogodila epizoda s Ljudevitom koji je bježeći od franačkih vojnih odreda stigao do Srba.

Pretresanjem građe iz Istorijskog arhiva u Kotoru i Državnog arhiva u Dubrovniku, Marica Malović-Đukić je u radu *Porodica Kimo-Klimo iz Ulcinja u srednjem vijeku (14-15. vek)* (399-407) učinila biografski osvrt na pojedine članove ove porodice. Najviše pažnje posvećeno je njenom rodonačelniku Kimi Gervasijevom (Chimo/Chlimo Cervauasii de Dulcigno) i njegovom sinu Luki koji se uzdigao do barona i carinika srpskog kralja i cara Dušana.

Rad Biljane Marković *Svedočenje u sudskom dokaznom postupku prema starijim rukopisima zakonodavstva cara Stefana Dušana* (409-423) odnosi se na jednu zakonsku odredbu Dušanovog zakonika. Oslanjajući se na tri pravna teksta čiji se sadržaj odnosi na ovu zakonsku mjeru, autorica smatra da se svjedočenju pred sudom tokom dokaznog postupka poklanjala velika pažnja. S obzirom na utjecaj bizantskog pravnog sistema na srpski, ne treba

čuditi da se i po ovom pitanju koristio bizantski uzor kojeg je redaktor prilagodio društvenim prilikama srednjovjekovne Srbije.

Rodoslov pojedinih ogranaka porodica koje su nakon pada Bosanske kraljevine primili islam istražuje Srđan Rudić u radu *Prilog poznavanju nekih islamizovanih bosanskih porodica* (425-439). Autor u fokus svog istraživanja koje se oslanja na izvoru i literarnu građu stavlja četiri porodice: Viliće, Kopčiče, Obrenoviće, Ljubunčiće koje svoj zenit doživljavaju krajem 15. i tokom 16. stoljeća. Navedene porodice predstavljale su niži (lokalni) sloj plemstva tokom bosanske samostalnosti.

Posljednji rad Spomenice je rezultat zajedničkog napora Nevena Isailovića i Aleksandra Jakovljevića, a nosi naslov *Šah Melek* (prilog historiji turskih upada u Bosnu 1414. i 1415. godine) (441-463). Šah Melek je osmanski vezir koji se istakao vodstvom osmanske kampanje u Bosni tokom naslovljenog perioda. Autori su uspjeli pronaći neiskorištenu građu kako bi rekonstruirali veoma važne događaje iz bosanske historije koji su kulminirali tzv. bitkom na Lašvi 1415. godine gdje je Ugarskoj nanijet težak poraz. Detaljno je obrađena uloga osobe koja je vodila osmanske vojne odrede, a za čije ime još uvijek ne postoji jednoglasno mišljenje u historiografiji.

Sagledavajući cjelokupne radove, možemo reći da je *Spomenica akademika Sime Ćirkovića* naučnoj javnosti ponudila jednu kvalitetnu i reprezentativnu publikaciju koja predstavlja značajan doprinos izučavanju naslijeđa na srednjovjekovnom južnoslavenskom prostoru. To je postignuto prvenstveno velikim odzivom uglednih i priznatih naučnika, među kojima je veliki broj onih koji su profesora Ćirkovića lično poznavali, bilo da su sa njim surađivali ili od njega učili. Okolnost što je većina radova bazirana na izvornoj građi dodatno osnažuje naše gore iznesene ocjene da će naučna javnost, ali posebno struka imati velike koristi od ovog Zbornika. Smatramo da bi preglednost zbornika s obzirom na karakter radova bila bolja da su oni tematski grupirani. Njegovim objavljivanjem čitaocima će biti omogućeno da barem nakratko uplove u svijet kojem je cijeli svoj radni vijek posvetio vjerovatno najveći srpski historičar Sima Ćirković.

Nedim Rabić

Tihomila Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Leykam, Zagreb 2011.

Tokom 2011. godine zagrebačka izdavačka kuća LEYKAM International u okviru je svoje biblioteke „Uvodi“ objavila knjigu redovne profesorice prahistorijske arheologije na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, dr. sc. Tihomile Težak-Gregl. Da je djelo kvalitetno i potrebno potvrdile su i dvije pozitivne recenzije vrsnih poznavatelja ove problematike, prof. dr. Nives Majnarić-Pandžić i dr. Klare Buršić Matijašić.

Pohvalan je ovakav projekat, kako sa stanovišta izdavača, tako i same autorice. Izdavači se veoma rijetko na području bivše Jugoslavije odlučuju da objave ovakvu vrstu rukopisa koji ne donose ni sigurno prodati tiraž (direktnu finansijsku korist) niti „reference“ u određenim društvenim, vjerskim ili političkim centrima moći koji često „podobne“ tekstove zarad svojih interesa novčano i logistički pomažu.

S druge strane, autorica je pokazala odlučnost da se stvari u nastavnoj praksi visokog obrazovanja mijenjaju. Svojim praktičnim i teorijskim znanjem i tridesetogodišnjim radom na fakultetu, profesorica dr. Tihomila Težak-Gregl odlučila je dio znanja putem knjige prenijeti studentima, ali i drugim zainteresiranim za arheologiju i polje prahistorijske arheologije. Zašto je ovo iskorak? Mnogo se stručnjaka na prostorima južnoslavenskih zemalja bavilo prahistorijskom arheologijom, mnogi su držali nastavu na fakultetima, ali su bili dovoljno indolentni i nesigurni da se upuste u pisanje i autoriziranje sličnog djela. Zato su studentima nudene različite skripte i bilješke koje su postajale literaturom za spemanje ispita poput Uvoda u arheologiju ili Uvoda u prahistorijsku/prahistorijsku/prapovijesnu arheologiju.

Preporučivala se i preporučuje i inostrana literatura na engleskom, njemačkom ili nekom drugom stranom jeziku, veoma skupa i nedostupna na više načina. Profesorica Tihomila Težak-Gregl svojim djelom olakšava studiranje, ali i podstiče na čitanje knjiga, skoro zaboravljeno u eri CD-ova, DVD-ova, stickova i drugih tehnoloških pomagala. Još je jedan detalj bitan. Autorica je unutar knjige uvrstila i dva teksta svojih mlađih kolega, Ine Miloglav (Keramika, 5.1.2.) i Marcela Burića (Apsolutna kronologija, 7.2) „jer su se pokazali specijalistima za problematiku koja se u njima obrađuje“.¹

¹ Težak-Gregl 2011, 10

„Uvod u prapovijesnu arheologiju“ tekst je podijeljen na ukupno 7 tematskih cjelina s podnaslovima te popratnim elementima naučnog aparata (Literatura 205-210, Kazalo imena 211-212, Kazalo geografskih imena i pojmova 213-216, Kazalo pojmova 217-222 i Bilješka o autorici 223).

Prva cjelina Što je arheologija? (13-30) podijeljena je na nekoliko podnaslova u kojima se vrlo jednostavno i precizno čitatelje informira o uvodnim i osnovnim pojmovima arheologije. U kratkim crtama prikazana je historija razvoja arheološke nauke i položaj prahistorije unutar nje, odnos arheologije i antropologije, što je sa savremenog znanstvenog diskursa veoma bitno (interdisciplinarnost i humanizacija), definiranje ciljeva i zadataka arheološke nauke, podjele arheologije po užim specijalnostima, hronološka podjela. Na kraju cjeline se govori o arheološkim specijalizacijama poput arheologije okoliša, podvodne arheologije, zračne arheologije, arheometrije i dr.

Poglavlje Povijest proučavanja i istraživanja prapovijesti (31-40) informira o historijskome razvoju ideja i istraživanja o dalekoj prošlosti, od antičkih pjesnika poput Homera, Hesioda i Lukrecija Kara, preko irskog biskupa Jamesa Ushera (koji je izračunao da je svijet stvoren tačno 4004. pr. n. e.), do engleskih geologa i prirodnjaka Jamesa Huttona, Charlesa Lyella i Ch. Darwina tokom 18. i 19. st., koji su temeljem egzaktnih terenskih istraživanja pokušavali kreirati precizniju hronologiju i strukturu prošlosti.

Cjelina Razvoj prapovijesne arheologije u Hrvatskoj (41-50) organski je povezana s prethodnom. Ovaj dio knjige posebno je značajan kao prilog historiji razvoja hrvatske arheologije (time i južnoslavenske), o čemu se zapravo vrlo malo piše i govori ne samo u Hrvatskoj nego i u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Autorica je spomenula plejadu osoba koje su amaterski ili profesionalno doprinosile onome što danas definiramo kao hrvatska arheološka nauka, od pjesnika Marka Marulića iz 16. st. (kao skupljača antičkih starina grada Splita) do R. R. Schmita i dr. Stojana Dimitrijevića tokom 20. st.

Periodizacija prapovijesti sljedeća je cjelina (51-100). Prof. T. Težak-Gregl ovdje pojašnjava epohe u prahistoriji i specifičnosti svake od njih (od paleolita do mlađeg željeznog doba), pri čemu je u uvodnom dijelu dat hronološki prikaz razvoja prvih periodizacija daleke prošlosti (od de Monfalcona iz 17 st. do Thomsena i njegovih učenika tokom 19 st.).

Arheološki izvori (103-174) jest najobimnija tematska cjelina u knjizi. Ovdje se polazi od definiranja pojma arheološkoga nalaza, preko opisivanja raznovrsnih materijala koji se arheologu na terenskom istraživanju mogu pojaviti, pa do objašnjenja složenih arheoloških otkrića kao što su naselja, nastambe, groblja i grobna mjesta ili veoma rijetkih arheoloških lokaliteta poput kamenoloma i rudnika. Posebno je kvalitetno obrađen podnaslov o keramici (115-134), gdje je mlada kolegica I. Miloglav pojašnjenjima i adekvatnim crtežima opisala tehnike ukrašavanja keramike, tehnološki proces nastanka keramičkoga materijala i tipološku klasifikaciju.

Šesta cjelina Pojmovi kulture i civilizacije u prapovijesti (175-178), iako kratka, izuzetno je bitna za terminološko pojašnjavanje određenih fenomena u arheološkoj nauci. Prilog je ovo uređenju arheološke terminologije u hrvatskom jeziku. Obrađeni su pojmovi poput kulture, kulturnog sistema, kulturnog procesa, civilizacije i dr.

Sedmo poglavlje Kronologija (179-204) podijeljeno je u dva podnaslova koja govore o relativnoj i apsolutnoj hronologiji prilikom datacije arheološkog materijala. M. Burić je u podnaslovu Apsolutna kronologija (182-204) iscrpno pojasnio visoka dostignuća nastala posljednjih 50-ak godina u oblasti nuklearne fizike, hemije i sl. koja omogućavaju veoma precizno određivanje starosti različitih uzoraka i ostataka materijalne kulture koji veoma često nisu u suglasju s ranije izrađenim periodizacijama.

Prof. dr. T. Težak-Gregl koristila je ukupno 65 bibliografskih jedinica hrvatske, južnoslavenske i druge literature, što je dodatna korist čitateljima (posebno studentima) kako bi proširili svoja znanja i stekli širi uvid u problematiku.

Na kraju, riječ-dvije o tehničkim elementima knjige. Rukopis ima 223 str. + 24 veoma kvalitetne kolor fotografije. Format je B5, mekih korica i veoma prikladan za nošenje, držanje, konzumiranje. Cijena od 128 kuna (oko 35 KM) je ipak visoka za primarnu grupu konzumenata (studentata i postdiplomanata arheologije). Problem je i nedostupnost knjige na policama knjižara u Bosni i Hercegovini, što je opet pitanje interesa distributera u obje zemlje. Mogući razlog je i mali tiraž koji nije iskazan u samoj knjizi.

Svakako preporučujem ovu knjigu studentima, istraživačima i ljubiteljima arheologije, ali i voditeljima stručnih biblioteka institucija koje se ovom oblašću bave. Posjedovanjem barem jednog „originalnog“ primjerka ohrabruju se i autor i izdavač da nastave svoju plemenitu misiju. Ugođaj koji pruža miris knjiškog papira ne može se mjeriti niti sa jednom kopijom, CD-om ili stick-om.

Ikkal Cogo

Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, volume 12, General Editor Florin Curta, Leiden/Boston 2010.

Knjiga *Becoming Slav, Becoming Croat* dr. Danijela Džine je jedna od isticanijih u novije vrijeme. Sama tematika – kulturni i etnički identitet – poprilično je aktualna među znanstvenicima pogotovo posljednjih par desetljeća. Brojni su pristupi i teorije znanstvenika diljem svijeta koji pokušavaju s raznih stajališta objasniti dolazak Slavena/Hrvata na prostore post-rimske Dalmacije. U uvodnom dijelu Džino piše općenito o migraciji južnih Slavena tijekom VI. i VII. st. na prostore Ilirika. Transformaciju grupnih identiteta objašnjava kao proces koji je imao kontinuirani utjecaj na diskurzivne konstrukcije etničkih i regionalnih identiteta u tom području sve do danas. Taj proces smješta u okviru 400–900. g. te ističe utjecaj političke ideologije na percepciju o podrijetlu. Brojne su usporedive studije koje se bave problematikom kulturnog i etničkog identiteta kao što su rimsko-britanski identiteti pod Anglosaksoncima te galo-rimski pod Francima. Ilire naziva nedavnom pseudo-etno konstrukcijom grčko-rimskih izvora, no arheološkim istraživanjima su upravo grčko-rimski izvori potvrđeni, kao što je u slučaju plemena Daorsi, Delmati i ostali. Nakon procesa romanizacije dolazi do procesa kristijanizacije, za koju u unutrašnjosti tvrdi da dolazi do izražaja tek u VI. st., no oprečan dokaz tom Džininom mišljenju su brojne kasnoantičke bazilike iz V. st., kao i kasnoantičke grobnice na svod iz IV. i V. st. Rijetki pisani izvori za proučavanje ovog „mračnog razdoblja“ su djelo *De administrando imperio* bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta, Ljetopis popa Dukljanina i Toma Arhidakon. Džino u današnje vrijeme smatra nedovoljnim da znanstvenici, u manjku pisanih izvora, objašnjenja crpe iz arheoloških iskopavanja, nalaza kao što su fibule i keramika. Slažem se da je ovo razdoblje nedovoljno rasvijetljeno, no u manjku pisanih izvora arheologija je ta koja daje dodatne informacije te obogaćuje nejasnu sliku koju imamo, pruža nam stvarne činjenice i dokaze na osnovu kojih se pokušava rekonstruirati slika iz tog „mračnog razdoblja“.

U prvom poglavlju se opisuju migracije Slavena na Balkanski poluotok. Dvije su glavne teorije autohtonistička i migracijska (Hrvati došli u postrimski Ilirik kao Slaveni, Goti, Iranci ili Turci). Autohtonistička teorija pojavljuje se od renesanse i Slavene smatra starosjediocima (Vinko Pribojević, Matija Petar Katančić, Mauro Orbini i Pavao Ritter Vitezović). Početkom XIX. st. tu istu teoriju zastupao je i ilirski nacionalni pokret s Ljudevitom Gajom na čelu, a podupirao ga je i Tadija Smičiklas. Teorija po kojoj su Hrvati integralni dio slavenskog etnika koji se proširio Balkanskim poluotokom u VII. st. je došla iz Poljske i Češke u XV. i XVI. st., a isticao ju je i Ivan Lučić u svom djelu *De Regno Dalmatiae et Slavoniae*, Franjo Rački i Vatroslav Jagić. Zajednički dolazak Hrvata i Srba isticao se za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije. Djelo Ferde Šišića *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* smatra se dominantnim utjecajem na buduće znanstvenike i konstrukciju rane hrvatske povijesti. U novije vrijeme dekonstrukciju djela Franje Račkog napravio je Mladen Ančić. Gotska teorija, da su Slaveni zapravo Goti, dolazi od Tome Arhidakona. Iranska teorija se javlja nakon pronalaska dviju pločica iz Tanaisa blizu Crnog mora na kojima se nalaze natpisi Horoathos i Horouathos. Lingvisti smatraju da je podrijetlo perzijsko, s obzirom na to da Hrvat nije riječ slavenskog porijekla. Novu teoriju o dolasku Hrvata nakon avarskog kaganata i ekspanzije Franaka u VIII. i ranom IX. st. zastupaju L. Margetić i N. Klaić. Lingvist Kronsteiner spekulira o turko-avarskoj etimologiji etnonima Hrvat. Walter Pohl smatra da je hrvatski identitet ponajprije socijalni, elitni identitet jedne ratničke skupine u avarskom kaganatu čiji pripadnici nakon sloma kaganata postaju vođe slavenskih skupina u Dalmaciji.

Drugo poglavlje se bavi teoretskim okvirima i izvorima. Postmodernizam se ističe kao arheološko-povijesna interpretacija prošlosti. Ostatke materijalne kulture treba tumačiti kroz društveni kontekst u kojem su postojali, a pisane izvore ne kao dosljedne zapise o događajima iz prošlosti već kao i političko kulturnu pozadinu autora i njegovih stereotipa više nego kao povijesnu „istinu“ ili dijelove „povijesne istine“. Bourdieuov koncept *habitus* je postao popularan u moderni arheološke i povijesne interpretacije. *Habitus*, proizvod povijesti, proizvodi individualne i kolektivne prakse. U novije vrijeme W. Pohl i N. Budak se bave etnogenezom, a F. Curta dekonstrukcijom slavenskog etniciteta. Lingvisti stavljaju širenje slavenskog jezika u razdoblje 650–750. Antropološki i forenzički dokazi pokazuju da ne postoji brza i temeljita promjena stanovništva u tom razdoblju na mjestu postrimske Dalmacije. Najviše prihvaćeno moderno mišljenje za dolazak Slavena/Hrvata se crpi iz analiza djela *De administrando imperio* 26–31 poglavlja. Starohrvatsku kulturu i groblja su istraživali L. Marun, Z. Vinski, Željko Rapanić, Dušan Jelovina, Ivo Petricioli, Zlatko Gunjača, Nada Miletić i J. Belošević, koji i danas svojim radom pridonosi rasvijetljavanju ovog razdoblja, a u novije vrijeme Ante Milošević, Mirja Jarak, Maja Petrincec, Radomir Jurić, Željko Tomičić i Vladimir Sokol te Nikola Jakšić i Mirko Jurković. Istraživanja se fokusiraju na grobove i

grobља te materijalne dokaze iz grobova koji se pripisuju starohrvatskoj kulturi. Razlikujemo raniji poganski i kasniji kršćanski horizont. Grobља poganskog horizonta se datiraju od VII. do sredine IX. st. Postupak incineracije kojom se objašnjava nedostatak nalaza iz najranijeg razdoblja VII. st. podupiru Belošević, Petrinec i Jarak. Rapanić i Milošević datiraju rani horizont u VIII. st. Druga skupina znanstvenika u poganskom horizontu traži povezanost kasne antike i povezanost materijalnih dokaza iz postrimskog vremena te dokaze o preživljavanju autohtonog stanovništva, a dolazak Slavena/Hrvata stavljaju usporedo s pojavom karolinških predmeta.

Treće poglavlje opisuje identitete prije Slavena, Ilire od kasnog željeznog doba, vrijeme iliro-rimskih ratova, pogotovo *bellum Batonianum* nakon kojega je došlo do podjele Ilirika na Dalmaciju i Panoniju. Ilirima su Grci nazivali svoje susjede ne-Grke, koji su živjeli na prostoru između Alpa, Jadranskog mora i Dunava, a kasnije taj naziv preuzimaju i Rimljani. Dolaskom Rimljana stanovništvo je podijeljeno u peregrinske *civitates* nakon čega dolazi do procesa romanizacije. Salona, Naron a i Jader su predstavljali savršene rimske gradove. Uspon vojničke elite, pojava kršćanstva, izgradnja novih elitnih identiteta kao i formacija regionalnih identiteta predstavljaju vrijeme rimskog vladanja na ovom području. Regrutiranje autohtonog stanovništva u legije na panonskom limesu označava početak uspona nove vojne elite poznati kao *Illyriciani*. Rimske provincije su podjeljene na *patriae* koji su uz *civitates* postali baza za kasnoantičko teritorijalno razumijevanje svijeta. Najvažniji centar kršćanstva u provinciji Dalmaciji je bila Salona, a u Panoniji Sirmium. Proces pokrštavanja u Saloni i njenom ageru završava u VI. st. Neki arheološki dokazi sugeriraju da se kršćanstvo u zaleđu razvilo u više sinkretički oblik obožavanja pod utjecajem autohtonih uvjerenja i umjetničke forme, što je vidljivo na Galovu pluteju oltarnim fragmentima iz Zmijavaca kod Imotskog te iz Grabovca, zaleđe Omiša. Stilske sličnosti su vidljive s primjerima iz unutrašnjosti iz kasnoantičke crkve Bilimišće u blizini Zenice, Mali Mošunj (Kalvarija) kod Travnika i Dabravine-Breza kod Visokog. Džino ističe da su kršćanske građevine nedovoljno razvijene u unutrašnjosti provincije, no treba uzeti u obzir primjere kao što su cimska bazilika, zatim dvojne bazilike na Mogorjelu, Žitomislčićima, Gradac kod Posušja, Zenica. Također spominje i salonitanske akte iz 530. i 533. te pismo Sv. Jeronima.

Četvrto poglavlje kratko opisuje Ilirik i Dalmaciju od 378. (bitka kod Hadrionopolisa) do 600. Nakon podjele Carstva na Istočno i Zapadno 395., poslije smrti cara Teodozija, podijeljen je i Ilirik. Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva (476.) dolazi Teodorikovo istočnogotsko kraljevstvo (493.) koje je uključivalo zapadni Ilirik. Nakon Istočnih Gota dolazi vrijeme Justinijanove rekonkviste (bizantsko-gotski ratovi 535.-539.). Dolazi do obnavljanja dalmatinskih gradova te se grade fortifikacije na limesu duž istočnog Jadrana. Justinijan dopušta naseljavanje Langobarda u Panoniju, a istočnorimski zapovjednik Narses dopušta im naseljavanje u Italiju, što Panoniju ostavlja nezaštićenu u naletu Avara koji ruše Sirmij 582. Avari i Slaveni se pojavljuju u Iliriku u VI. st. Značajan politički događaj u regiji bio je povlačenje Bizantinaca nakon 620. iz Ilirika, iako se može pretpostaviti da je prisutnost bizantske mornarice nastavljena na Jadranu do VII. st. Doseljavanje Slavena počinje u ovom vremenu kao posljedica ovih događaja. Stanovništvo je naseljavalo gradine iz željeznog doba zbog svog dominantnog položaja. U ovo vrijeme dolazi do pojave grobalja na redove koja se datiraju V.-VII. st., a u nekim grobovima su pronađeni ostrogotski i germanski nalazi (Grebļe-Knin, Glavčurak-Kašić u Ravnim Kotarima, Rakovčani-Prijedor, Mihaljevići-Rajlovac kod Sarajeva, Korita-Tomislavgrad blizu Buškog Blata i Njive-Naron a). Najpopularniji grobni nalazi su fibule, naušnice, prstenja, staklene perle, mala oruđa, higijenski nalazi, a keramike je bilo malo. Najviše su to jednostavni ukopi u zemlju, a nekoliko ih je imalo arhitekturu od neobrađenog kamena ili su pokriveni tegulama. Križolike fibule su bile statusni simbol poslije VI. st. Najranija starohrvatska grobļa se datiraju u 700.-775. Nema razlike osim upotrebe keramike u kasnijim grobovima.

U petom poglavlju autor piše o pisanim izvorima koji spominju slavensku migraciju u VI. i VII. st. na području zapadnog Ilirika i Dalmacije. Tri su grupe izvora: najraniji, koji spominju Slavene u događajima u VI. st. i prvoj polovici VII. st., drugi, koji spominju pojavljivanje Slavena na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, i treća grupa, koja spominje pad Salone, uključujući i *De administrando imperio*. Grupa poznata kao Sclaveni pojavljuje se u pisanim izvorima tijekom vladavine cara Justinijana, od Prokopija Cezarejskog. Jordanesova *Getica* spominje tri naziva: Veneti, Sclaveni i Anti. Fredegarovo djelo *Chronicle* spominje Slavene u Češkoj vođene Samom 623. protiv Avara. Papa Grgur Veliki spominje u nekoliko pisama salonitanskom biskupu Maximusu o pljačkanju Slavena u Istri 599.-600. Pavao Đakon spominje langobarsku invaziju na Istru 599.-600. uz pomoć Avara i Slavena te slavensko devastiranje u Istri 610.-611.

Opat Martin kojeg je poslao papa Ivan IV., 640./641. skuplja relikvije istarskih i dalmatinskih mučenika. U izvorima se ne spominje seoba Slavena/Hrvata sve do Porfirogenetova djela, Tome Arhidakona i Ljetopisa popa Dukljanina. Autor opisuje poistovjećivanje Slavena/Hrvata s Gotima u djelu Tome Arhidakona te pad Salone u Ljetopisu popa Dukljanina, a djelo *De administrando imperio*, poglavlja 29-31, detaljno analizira te to djelo smatra kao prvenstveno svjedočenje osobnih interesa cara Konstantina VII Porfirogeneta s ideološkim i identitetskim raspravama njegovog vremena, te da to djelo nije pouzdano za vrijeme VII. st., jer je pisano sredinom X. st.

O mračnom dobu VII. i VIII. st. u postrimskoj Dalmaciji autor piše opširno u šestom i sedmom poglavlju, s tom razlikom što u šestom stavlja naglasak na groblja, a u sedmom kako su postali Slaveni. Curta je u svom djelu *Making of Slavs* dao važnu pretpostavku da slavenski identitet nije imao kulturnog i povijesnog kontinuiteta s antike i prapovijesti. Prema njegovim riječima, „Slaveni“ nisu došli na Balkanski poluotok iz neke definirane drevne domovine, već su razvijeni samo u svojoj interakciji s istočnim rimskim limesom, kao posljedica Justinijanove agresivne trans-podunavske politike. Autor smatra da je Curta bio u pravu kada je istaknuo da početak procesa slavenizacije treba promatrati u kontekstu razvoja Justinijanovog limesa i politizacije kulturnog *habitus*a transdanubijskog stanovništva. Autor analizira materijalnu ostavštinu iz grobova te predstavlja razlike između grobalja na redove i starohrvatskih grobalja, te problematiku datacije starohrvatskih grobalja. Starohrvatska groblja imaju češće nalaze keramike, za razliku od onih na redove, koji, ukoliko ih i imaju, radi se o minimalnim postotcima nalaza. Sokol kritizira dataciju starohrvatskih grobova i grobalja u VII. i rano VIII. st. Zaključuje da je starohrvatska kultura potpuno nova kultura te daje novu kronologiju na temelju grobnih nalaza, smatrajući da su i poganski i kršćanski horizont zapravo jedinstven horizont, a za dokaz ukazuje na najveću nekropolu Nin-Ždrijac. Incineraciju je autohtono stanovništvo koristilo i u kasnom željeznom dobu i u rano rimsko vrijeme te je potvrđena na samo 4 lokaliteta. Prema Beloševiću, podjela bi bila: groblja s incineracijom, druga polovica VII. st., inhumacijski grobovi s poganskim karakteristikama u VIII. st., što traje do 800.-850., kada se prelazi na kršćanstvo te počinje kršćanski horizont. Problematika spaljivanja pokojnika je poprilično kontroverzna u današnje vrijeme, a autor ističe i pitanje biritualnih grobalja. S početkom promjena stavljenim u VIII. st. slaže se većina znanstvenika zbog pojave vojnih artefakata karolinškog tipa kao grobnih nalaza. Najznačajniji nalazi su konjska oprema, ostruge, mačevi u karolinškom stilu, noževi te pojava novčića. Oružje i konjska oprema predstavljaju simbol snage i društvene elite. Ta kršćanska elita pomaže izgradnju crkava te se i pokapaju u njihovoj blizini. Autor ističe da nema dokaza za pojavu Slavena u VII. st., niti keramike praškog tipa, a onu keramiku koja je označena kao slavenska treba datirati u VIII. i IX. st. jer se podudara s onom iz Panonije, što znači da i sam autor traži podudarnosti te daje pretpostavke, tj. još jedno u nizu stručnih mišljenja za ovo mračno razdoblje. Također smatra da početak promjena treba tražiti krajem V. i u VI. st. kada se pojavljuju groblja na redove kao početak nečeg novog.

U sedmom poglavlju se autor fokusira na vrijeme nakon što Bizantinci napuštaju dalmatinske gradove, što rezultira stvaranjem novog identiteta. Tranzicija je vidljiva kroz jezične promjene, slavenski jezik se širi. Pisani i epigrafički izvori izvori sa slavenskim jezikom su pisani u IX. st., no sam taj proces ostaje nejasan i nedovoljno razjašnjen. Toponimi i slavenska religija su bili usko povezani s pitanjem širenja jezika, kao što je Perunsko, Perun, Perunac, Perunovac i Perunić, koji su bili povezani s bogom Perunom i još brojni primjeri. Slavenska religija u toponimima je moderna konstrukcija. Širenje slavenskog jezika se dovodi u vezu s Avarskim kaganatom. Pojava centralno-europskog kulturnog „continuum-a“ u kasnom VII. i VIII. st. između Karpata, Italije, Crnog mora te Balkanskog poluotoka smatra se okvirom drugog avarskog kaganata od 670. Avarski continuum je dodirivao Dalmaciju u svom najjužnijem dijelu. Direktni utjecaji avarske materijalne kulture u Dalmaciji su bilo dosta rijetki. Institucije bana i župana su primjeri avarskog političkog i kulturnog utjecaja, a sustav županija korespondira s kasnoantičko-teritorijalnom i crkvenom strukturom. Vrijeme od VII. do IX. st. se može smatrati vremenom tranzicije, snažnog procesa transformacije i akulturacije, koje je na kraju rezultiralo konstrukcijom novog kulturnog habitusa.

Posljednje, osmo poglavlje autor započinje prvim pisanim spomenom Hrvata, sredinom IX. st. u ispravi kneza Trpimira (*dux Chroatorum*), koja je sačuvana kao falsifikat iz XVI. st. Prvi sigurni dokaz je greda i zabat kneza Branimira, *dux Cruatorum*, iz Šopota kod Benkovaca, iz 880. Smatra se da je pojava hrvatskog identiteta došla migracijom u kasnom VIII. i ranom IX. st. Franačko uništenje avarskog kaganata u centralnoj Europi i bizantske političke ambicije na Jadranu su ključni doprinosi političkom restrukturiranju područja. Ovo se poglavlje bavi širom političkom pozadinom procesa transformacije, percepcije kolektivnog identiteta iz ovog perioda. Franačko širenje dovodi do karolinškog političkog utjecaja. Položaj Bizanta je bio destabiliziran padom Ravene i Istre pod Langobardima 751. Karolinška ekspanzija dovodi do sukoba s Bizantom zbog prevlasti nad Jadranom. Mirom u Aachenu 812. dalmatinski gradovi pripadaju Bizantu, a Dalmacija i Liburnija Karolinzima. Franački anali spominju Bornu kao *dux Dalmaciae*, *dux Dalmatiae et Liburniae*, ali i kao *dux Guduscanorum*. Ne postoji mnogo zapisa o *Guduscani* – možda su bili starosjedioci s područja Like, ili jedna od migracijskih grupa sa sjevera, no iz karolinških izvora vidljivo je da su u IX. st. Guduscani bili odvojen politički identitet od Hrvata. Smatra se da je područje između Nina, Knina i Skradina područje iz kojeg su vladali hrvatski vladari Mislav i Trpimir, s obzirom na najveću koncentraciju crkava, grobalja i građevina iz IX. st. Nakon Trpimira dolazi knez Domagoj, Zdeslav pa Branimir. Nakon Branimira dolaze Muncimir i Tomislav. Karolinzi novi narod nazivaju Dalmatinci, Slaveni, Hrvati te Rimljani iz dalmatinskih gradova. Dalmaciju spominju i benediktinski redovnici (Gottschalk i Amalarius), franački kraljevski anali, biografski radovi. Tu su još pisani izvori pisma pape Ivana VIII knezovima Domagoju, Zdeslavu i Branimiru, venecijanske tradicije sačuvane u *Historia Veneticorum* koji je pisao Ivan Đa-

kon oko 1000., te jedini grčki izvor, djelo Konstantina VII. Porfirogeneta. Karolinzi su izbjegavali detaljnije izvještavanje o Hrvatima. I sam Gottschalk kneza Trpimira naziva *rex Sclavorum*. Prvi spomen hrvatskog identiteta u crkvenim spisima datira iz 925. u zaključcima Prvog sabora u Splitu, gdje je spomenut *episcopus Chroatorum* i *rex Chroatorum*. Iste godine je navodno papa Ivan X. pisao Tomislavu oslovivši ga *rex Chroatorum*. Na Drugom saboru u Splitu 928. u zaključcima se nalazi prvi put ime *Croati*. Kroz arhitekturu i natpise možemo vidjeti tri dominantne regije hrvatskog kraljevstva: Ravni Kotari, Knin i zaleđe Spalatum-Tragurium. Dolazak postrimske Dalmacije pod franačku političku vlast dovodi u pitanje i proces pokrštenja Hrvata. Po Porfirogenetu su Hrvati kršteni u VII., ranom IX. i kasnom IX. st. Tijekom IX. st. dolazi do gradnje brojnih sakralnih građevina, a groblja se premještaju na prostor oko crkava, u grobove se ne stavljaju prilozima. Brojni znanstvenici smatraju da se Hrvati pokrštavaju s dolaskom franačkih misionara u IX. st. Modelu ideološkog kršćanstva koji donosi franačka crkva je cilj bio jačanje i opravdavanje dominacije u društvu.

Autor knjige na jedan novi i drukčiji način pristupa aktualnoj problematici ranog srednjeg vijeka na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije te pokušava kroz razne analize pisanih izvora i arheoloških ostataka doći do teorija vezanih uz proces doseljenja Slavena/Hrvata te nastanak njihovog identiteta. Ova problematika „Mračnog doba VII.-IX. st.“ će još dugo vremena izazivati pažnju znanstvenika s obzirom na nedostatak pisanih izvora te nepotpunu arheološku sliku.

Maja Soldo

Marija Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia, Studije, knjiga 18, Slavonski Brod 2013, 222 str.

Istraživanje srednjovjekovnog plemstva u zemljama istočno-centralne Evrope u posljednje dvije decenije doživljava svoj procvat. Razlozi tome su sigurno višedimenzionalni, no jedan od preovladavajućih svakako je činjenica da u komunističkom društvenom uređenju i shvatanju historiografije, koje je dominiralo u većini zemalja tog regiona, proučavanje zemljoposjedničkog i „izrabljivačkog“ sloja srednjovjekovnog društva nije bio baš najpopularniji izbor za naučnu karijeru. S druge strane, zapadnim medievalistima koji su se bavili ovom temom često je nedostajao pravi osjećaj historijske posebnosti regije i njihova zaključivanja je zamagljivalo shvatanje feudalnog društva kakvo je postojalo na području Francuske, Njemačke ili Engleske. Zbog svih navedenih razloga, nastao je veliki prostor u kome su istraživači novih generacija našli lijepu mogućnost za vlastito napredovanje i promociju. Pred nama je najnovije djelo posvećeno ovoj tematici: *Plemićki rod Borića bana*, iz pera hrvatske autorice dr. Marije Karbić. Riječ je o prerađenoj i dopunjenoj doktorskoj disertaciji odbranjenoj 2005. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Iako se ova knjiga najvećim dijelom odnosi na jednu od plemićkih obitelji s područja Slavonije, ipak je zbog svog osnivača, prvog imenom poznatog vladara srednjovjekovne Bosne, od interesa i za bosanskohercegovačku historiografiju.

Uvodno poglavlje (11-34) sadrži osvrt na upotrebljavane izvore i literaturu. Počev od najstarijih vijesti vezanih za samog rodonačelnika roda, bana Borića, zabilježenih kod Ivana Kinama, Šimuna de Kezá te dubrovačkih hroničara, pa sve do vijesti o njegovim nasljednicima koje se mogu pronaći u djelima Ludovika Crijevića Tuberonna, Marina Sanuda, fra Ivana Tomašića, Marka Antonija Bonfinija, Nikole Istvanffy-ja, Ivana Tomka Mrnavića te niza objavljenih zbirki izvora i arhivskih podataka ugarske provenijencije, izvorna podloga na kojoj se bazira ova knjiga dosta je široka i raznolika. Pregled historiografskih radova ponuđen u ovom poglavlju može poslužiti kao odlična osnova za bilo kakva istraživanja plemstva istočno-centralne Evrope. Kroz cijelu monografiju se očitava jak uticaj velikog mađarskog medievaliste Fügedija i njegovog, za ovu tematiku epohalnog djela, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and His Kindred*.

Poglavlje „Povijest plemićkog roda Borića bana od pojave u izvorima do pada Slavonije pod osmansku vlast“ (35-68) predstavlja pregled političke historije ovog plemićkog roda. Za historiografiju o bosanskom srednjovjekovlju svakako su najznačajnija stajališta o banu Boriću. Naravno, nije bilo moguće donijeti do sada nepo-

znate podatke o ovom bosanskom vladaru iz polovine 12. stoljeća, no, od koristi je što su sva saznanja o njemu prikupljena na jednom mjestu. Karbić je identificirala svega tri pouzdane vijesti o banu Boriću: njegovo spominjanje među saveznicima ugarskog kralja Bele III u sukobu protiv bizantskog cara Manuela I Komnena, u djelu *Epitomé* bizantskog historičara Ivana Kinama; navođenje kao svjedoka u ispravi kralja Stjepana IV zagrebačkom biskupu Bernaldu; isprava kralja Andrije II iz 1209. kojom u zaštitu uzima templare u Dalmaciji i Hrvatskoj na posjedima koje im je darovao Borić. Ostale vijesti o ovom vladaru prema autorici nisu pouzdane. Tako u podatku o bosanskom vojvodi kojeg je porazio njemački vitez Gottfried iz Meissena Karbić ne vidi Borića nego, priklanjajući se tezi Nade Klaić, bizantskog velikodostojnika, postavljenog nakon osvajanja Bosne od strane Emanuela Komnena. Osim toga, ispravi o darivanju Borića benediktanskom samostanu na Lokrumu poriče se autentičnost, a slična je stvar i u pogledu podataka dubrovačkih hroničara (Orbini, Lukarević, Rastić) o navodnom ratu Borića s Dubrovnikom uzrokovanom sukobom bosanskog biskupa i dubrovačkog nadbiskupa.

Vrijednost ove knjige je i u tome što Marija Karbić pravilno dijagnosticira dvije najveće historiografske kontroverze u pogledu bana Borića te daje svoj sud o njima. Prvi problem se tiče porijekla bana Borića. Između teza da potiče iz same Bosne (F. Milobar, N. Klaić), iz Huma (B. Nedeljković), autorica se priklonila najpopularnijoj teoriji, koju su zastupali Ć. Truhelka, M. Perojević, V. Ćorović, L. Dobronić i koji tvrde da je Borić slavenskog porijekla, konkretnije iz Požeške županije. Osnovni argument u korist ove teze jeste činjenica da se njegovi nasljednici ne spominju nigdje drugdje osim u ovoj i njoj susjednoj Vrbaškoj županiji, s tim da je ostavljen prostor za mogućnost da je Borić te posjede dobio za neke svoje zasluge, iako o tome nije sačuvan niti jedan izvorni podatak. Druga kontroverza se tiče odnosa Borića prema Ugarskom vladaru, a time i odnosa Bosne prema Ugarskoj kraljevini. Iako se u historiografiji pojavila struja koja zagovara teoriju prijateljstva i savezništva ova dva vladara i države (V. Klaić, N. Klaić, J. Kalić), Karbić se priklanja onim autorima (F. Milobar, M. Perojević, S. Ćirković, M. Dinić, A. Babić, B. Nedeljković) koji su skloniji tome da je Borić bio ugarski vazal. Argumenti obje strane izgledaju dosta uvjerljivi i proći će još dosta vremena dok se ova dilema razriješi, međutim, u ovoj monografiji iznijetu tvrdnju M. Karbić, da je titula bana izravni dokaz vazalnog odnosa Bosne prema Ugarskoj, ne možemo prihvatiti. Sasvim je jasno da je titula bosanskog bana kvalitativno mnogo drugačija i uzvišenija od istoimene titule u zemljama pod direktnom upravom Ugarskog kraljevstva. Niti djela navedena u napomeni uz ovu tvrdnju, koja bi trebalo da pojačaju njezinu osnovanost, *Hrvatska državna i pravna povijest* A. Dabinovića, te natuknica “bán” T. Almásija u *Korai magyar történeti lexikon*, zapravo nisu relevantna za ovo pitanje, jer se ne odnose na prostor srednjovjekovne Bosne.

Nasljednici bana Borića su spadali u srednje velike plemićke rodove u Slavoniji i neizbježno su uzimali učešća u svim značajnijim političkim dešavanjima Ugarskog kraljevstva. Čak su bili i na suprostavljenim stranama u toku velikog sukoba za ugarsko prijestolje između Sigismunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog. Ono što je nasljednike Borića odvajalo od ostalog plemstva je interesantna činjenica da su posjedovali funkciju kapetana roda – *capitaneus nobilium generacionis Borich bani*. Ova funkcija se spominje u 14. stoljeću i njen nosilac je ubrajan među najviše dužnosnike Požeške županije. Ponovni uspon roda se dešava u drugoj polovici 15. stoljeća, kada se izdvajaju dvije značajne grane: Berislavići Grabarski, na koje se odnosi i najveći dio ove knjige, i Dessewffyji Cernički, koji će postati značajni tek po osmanskom osvajanju Slavonije, što ih je izvelo iz glavnog vidokruga monografije. Spomenuta grana Berislavića je svoju moć zaslužila za vrijeme vladavine kralja Matijaša Korvina. Najistaknutiji pojedinci ovog roda bili su Nikola Deže, 1471. spomenut kao jedan od kapetana Kraljevstva; Bartol Berislavić, prior vranski i junak osvajanja Hinburga 1482. te od 1507. jajački ban; Franjo Berislavić je u dva navrata, 1494. i 1498. imenovan za jajačkog bana, učestvovala je u Krbavskoj bitci, a bio je oženjen Barbarom Frankapan, udovom srpskog despota Vuka Brankovića. Njegov sinovac Ivan Berislavić bio je srebrenički ban 1494, a kasnije i srpski despot (prije 1503). Pripadnici ovog roda su stalno uzimali učešća u brojnim vojnim akcijama svog vremena. Konstantno su se borili protiv Osmanlija, učestvovali u sukobima oko ugarskog trona, obično na strani Korvinovih nasljednika, bili su dio Cambraiske lige koju je okupio papa Julije II za uništenje Mletačke republike. Posljednja istaknuta ličnost roda bio je Stjepan, sin despota Ivana, koji je također držao ovu, prilično ispraznu, titulu. Stjepan je saradivao s Jovanom Nenadom; u sukobu oko ugarskog trona između Ferdinanda Habsburškog i Ivana Zapolje stao je na stranu prvog, što ga je koštalo i titule despota, tek da bi ga Ferdinand uhapsio 1529. zbog prepuštanja gradova Bača i Félegyháza Osmanlijama. Nakon bijega otišao je osmanskom sultanu i ratovao na strani Zapolje. Imao je i bliske kontakte s Gazi Husrev-begom, no eventualno se i s njime sukobio, što ga je koštalo života.

Treće poglavlje „Struktura plemićkog roda i njegovo funkcionisanje“ (69-116) donosi osam različitih podsekcija u kojima nalazimo mnogobrojne faktore koji su karakterisali plemićki rod Borića bana. Tako u podsekciji Genealogija saznajemo da se povijest ovog roda može podijeliti u dva perioda: prvi do polovine 14. st. karakteriše običaj da članovi roda uz svoje ime navode i pripadnost rodu: *de genere Borych bani*. Prvi poznati potomak Borića bio je Odola, spomenut u ispravi ugarskog kralja Andrije II iz 1210. godine kao *nepos Borichii bani*. Karbić smatra

da se radi o unuku bana Borića. I dalji nasljednici u ovom prvom periodu nose dosta rijetka imena: Tolis, Odola, Detmar, Čelka itd. Od druge polovice 14. st. i nadalje pripadnici roda počinju sve češće da se označavaju imenom grane roda kojoj pripadaju. Najznačajnije grane bile su Grabarski, Podvrški i Cernički. Jako je zanimljiv odlomak u kojem se raspravlja o terminologiji korištenoj za označavanje srodstva. Autorica je istakla da se kod ugarskog plemstva obično upotrebljavaju pojmovi *genus* i *generatio*, nešto rjeđe *stirps*, a sasvim izuzetno *domus*, *familia* i *progenies*. Talijanski izvori koriste termin *casa*, a hrvatski pleme. U slučaju roda Borića bana isključivo se koriste termini *genus* i *generatio*, i to tako da se prvospomenuti termin koristi kada je riječ o pojedincu, a drugospomenuti kada se govori o rodu kao cjelini. Pojedine grane roda u slučaju na koji se odnosi ova knjiga nisu posebno označavane, dok kod drugih rodova postoje oznake hiža, kolino i koljenščina, odnosno *domus*. Autorica je također donijela i iscrpne statističke podatke koliko u rodu bana Borića ima spomena termina *filius*, *frater*, *frater uterinus*, *frater carnalis*, *frater patruelis*, *frater condivisionalis*, *cognatus*, *consaguenis*, *nepos*, *privignus*, *filia*, *uxor*, *consors*, *relicta*, *soror*, *soros uterina* i *soror carnalis*.

U podsekciji koja se bavi strukturom roda, naslanjajući se na ranije radove Erika Fügedija, Martina Radyja i Damira Karbića u izučavanju prelaska kognatskih na agnatski organizirane obiteljske strukture, autorica dolazi do zaključka da kod nasljednika bana Borića, upravo zbog pozivanja na slavnog pretka, imamo agnatsku organizaciju, da bi se s izdvajanjem rodova ipak težište pomjerilo na krvno srodstvo. U dijelu poglavlja koji se bavi odnosima među članovima i granama roda dat je generalni pregled unutarobiteljskih veza, kao i više pojedinačnih slučajeva, dok se dio o položaju žena ponajviše oslanja na pravne norme, sakupljene u *Tripartitu*. U analizi ženidbenih strategija pripadnika roda bana Borića autorica je došla do zaključka da su se pripadnice udavale uglavnom u lokalne plemićke obitelji, sličnog društvenog položaja, dok se donekle sličan zaključak može izvući i za muške članove roda. Jedan od najslikovitijih primjera uspješnog korištenja ženidbene strategije u korist jačanja društvenog uticaja vidimo na primjeru tri braka spomenutog Franje Berislavića. Prvi brak je bio sklopljen s pripadnicom lokalne plemićke obitelji, da bi brakom s Barbarom, kćerkom Sigismunda Frankapana i udovom despota Vuka Brankovića, dobio znatan ugled i brojne posjede. Treći njegov brak bio je s pripadnicom roda Székely Kövendski, obitelji koja je, slično Berislavićima, bila u usponu moći. Prikupivši veliki broj prosopografskih podataka o pripadnicima ovog roda, M. Karbić je bila u stanju da sagleda i primjenjivani sistem davanja imena. Tako su najčešća imena pripadnika roda bana Borića Nikola (24 puta) i Ivan (22 puta). Kršćanska imena su dominirala nad slavenskim u odnosu otprilike pet naprema jedan. Također, zaključeno je da su slavenska imena bila učestalija u prvoj fazi historijata roda, kada se javljaju Odola, Čelk, Tolis, Dezislav, Višen, Zavida i Berislav. Naročito je intrigantno pojavljivanje imena germanskog porijekla Detmara i Lamperta, za čije postojanje je predloženo rješenje da su došla preko ženidbenih veza. Do precizno definisanog pravila o nasljeđivanju imena, kakav je običaj bio u patricijatima dalmatinskih gradova, autorica nije mogla doći, iako je na osnovu koncepta tzv. vodećih imena – *Leitnamen* – istakla određene manje uočljive pravilnosti.

Na samom kraju ovog poglavlja ponuđeno je sagledavanje zajedničkih simbola roda, preciznije rečeno grbova koje su nosili. Iako u slučaju roda bana Borića nije poznat niti jedan grb prije njegovog raslojavanja na grane, Karbić petpostavlja da bi primordijalni grb roda mogao biti stariji grb Berislavića Grabarskih. Ovaj grb je sačuvan na pečatu Franje Berislavića iz 1504. godine, a čine ga štit na kome su tri koso položene grede. Jednostavnost ovog grba, koja upućuje na njegovu starinu, te činjenica da je drugi sačuvani grb Berislavića, dvoglavi orao, očito ušao u upotrebu nakon njihovog dobijanja titule srpskih despota, bio je za autoricu dovoljno indikativan za rečeni zaključak te za odluku da upravo ovaj stari grb i stavi na naslovnicu monografije. Grb druge grane roda, Dessewffya Cerničkih, mnogo je raskošniji i očito moderniji: veći dio štita zauzima okrunjeni orao raširenih krila, ispod koga se nalazi ruka koja drži buzdovan, dok su u gornjem desnom uglu šestokraka zvijezda, a u lijevom polumjesec.

Četvrto poglavlje „Posjedi i službenici“ (117-142) donosi pregled mnogobrojnih zemljišnih posjeda koje su pripadnici roda bana Borića baštinili tokom stoljeća. U tom mnoštvu toponima s područja Slavonije nama su interesantni najstariji zabilježeni posjedi, oni koje je sam ban Borić darovao viteškim redovima: selo Esdel u Križevačkoj županiji (darovano templarima) i zemlja sv. Martina na Dravi nasuprot Vaške (darovan ivanovcima) te određena pravila i zakonitosti koje su u pogledu statusa i nasljeđivanja posjeda važili u Ugarskom kraljevstvu. Tako saznajemo da su prema općem pravu u Ugarskoj i Slavoniji postojala tri tipa vlasništva nad posjedom: nasljedni (*bona hereditaria*), kupljeni (*bona empticia*) i darovani (*bona acquisita*). Svugdje u srednjovjekovnoj Evropi prisutno pravilo traženja rođačke dozvole za prodaju posjeda važilo je i u Slavoniji, pa su pripadnici roda bana Borića u više navrata okupljani radi davanja rečene saglasnosti. To rođačko prvenstvo bilo je ispred i crkvenih prava, a naročito je značajno bilo u vrijeme podjele posjeda, koja je prema Engelu mogla biti izvršena na dva načina: podjela područja (*Gebietsteilung*) i podjela selišta (*Hufenteilung*). U posljednjem poglavlju „Odnos sa crkvom“ (143-154) dat je opširan pregled odnosa članova ovog roda prema crkvenim institucijama, počev od spomenutih darovnica bana Borića templarima i ivanovcima, pa sve do povelja koje su pripadnici Berislavića Grabarskih upućivali Hilandararu i drugim pravoslavnim manastirima u svojstvu srpskih despota. Budući da je jedna od ka-

rakteristika plemićkih rodova bila i postojanje zajedničkog kulturnog centra, tj. rodovskog samostana, autorica je pokušala da utvrdi njegovo postojanje i na primjeru roda bana Borića. Dosta argumentirano je predložila da se radi o benediktanskom samostanu sv. Mihaela na Rudini, 20-ak km zapadno od Požege. Ova opatija je dosta stara, postoje čak i historiografske pretpostavke da ju je utemeljio upravo ban Borić, a kasnije je tokom stoljeća uživala patronatstvo njegovih nasljednika.

U zaključnim napomenama (155-156) autorica je sažela naprijed iznesene zaključke i razmišljanja. Tehnički dio knjige čine Summary na engleskom jeziku (157-159), Prilozi (161-171) koje čine likovni prikazi spomenutih grbova te fotografije izabраних pečata i pisanog materijala. Naročito su zanimljive tri priložene karte koje prikazuju posjede ovog roda u različitim vremenskim periodima. Priložen je i opširan izbor izvora i literature (173-195) te precizno urađeno kazalo osobnih i geografskih imena (197-219), kao i bilješka o autorici. Kao poseban dodatak ovoj monografiji pridodato je i Rodoslovlje roda Borića bana u dimenzijama 96 x 18 cm.

Monografija *Plemićki rod Borića bana* je djelo nastalo na svim principima moderne medievalistike. Pruža nam obilje informacija o različitim segmentima političkog, društvenog, crkvenog i ekonomskog života kasnog srednjovjekovlja na području Ugarskog kraljevstva, u koje su pripadnici ovog roda bili uključeni. Metodološki se naslanjajući prije svega na rad Erika Fügedija, autorica je analizirala sve one socijalne markere koji karakterišu plemstvo kao društvenu cjelinu, a zatim ih tražila i pronalazila i na uzorku svog osnovnog predmeta istraživanja. Za historiografiju o bosanskom srednjovjekovlju, ova monografija je značajna iz dva razloga. Najprije, iako ne donosi nove informacije o banu Boriću, one stare su predstavljene veoma pregledno, a istaknuti su i vlastiti stavovi o kontroverzama vezanim za njegovo vrijeme. S druge strane, svim istraživačima bosanskog plemstva ovo djelo daje veoma solidnu teoretsku osnovu na koju mogu nasloniti vlastita razmišljanja. Bez obzira na to što su Ugarsko kraljevstvo i bosanska banovina/kraljevstvo bili različiti politički subjekti, ipak su obje zemlje pripadale sistemu država istočno-centralne Evrope i u njima su vladale slične društvene i pravne norme. Danas nema ozbiljnog naučnika koji će poricati pripadnost srednjovjekovne Bosne kulturno-civilizacijskom krugu istočno-centralne Evrope, a budući da je Ugarska, kao najmoćniji politički faktor te regije, katalizirala sve principe dvorske kulture, društvenog uređenja i poretka, sasvim je logično da je plemstvo obje ove kraljevine živjelo po veoma sličnim pravilima i principima, pa bi se upotrebom uporedne metode donekle mogao prevazići glavni problem istraživanja bosanskog srednjovjekovlja – hronični nedostatak izvora.

Dženan Dautović

Naše starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, br. XXII, Sarajevo 2013.

Krajem 2013. godine Zavod za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine objavio je XXII svesku časopisa „Naše starine“, Godišnjaka zavoda za zaštitu spomenika. Nakon izvjesne pauze u izdavanju, aktuelni broj predstavlja treće poslijeratno izdanje ovog časopisa, uzimajući u obzir vanredno izdanje iz 1995. godine, broj XX, koje je označeno kao „Bijela knjiga“ i u kojem je dat izvještaj o destrukciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, kao i br. XXI koji je označen kao Zbornik.

U uvodnoj riječi koju potpisuje uredništvo dat je pregled historijata zaštite naslijeđa u Bosni i Hercegovini s naglaskom na radu Zavoda za zaštitu spomenika od njegovog osnivanja 1946. godine, njegovog institucionalnog i kadrovskog izrastanja u vrlo respektabilnu naučno-istraživačku instituciju te rada smanjenim kapacitetima tokom posljednjeg rata i obnove u godinama koje su uslijedile nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma. U tekstu su izneseni i osnovni podaci o zadacima Zavoda u oblasti zaštite naslijeđa koji se sastoje od izrade programa i projekata, projektne dokumentacije i vršenja stručnog nadzora nad primjenom odgovarajućih metoda rada iz oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa u realizaciji konzervacije, restauracije, sanacije ili revitalizacije, zatim evidencije kulturnih dobara, čuvanja i ažuriranja dokumentacije o objektima kulturno-historijskog naslijeđa. Posebno je istaknuta pravna zaštita kulturnog naslijeđa koja je zastupljena kroz sudjelovanje u upravnim postupcima u vezi s programima i projektima zaštite i korištenja kulturno-historijskog naslijeđa, izradu planske dokumentacije na svim nivoima i implementiranje odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH.

Aktuelni broj sastoji se iz dvadeset četiri priloga grupisana u tri cjeline: arheologija, graditeljsko naslijeđe i slikane dekoracije. U odjeljku o arheologiji publikovana su četiri rada te ćemo se na njih najviše i fokusirati ovim prikazom.

Ajla Sejfuli kustos iz Zavičajnog muzeja u Travniku potpisuje rad pod naslovom „Kasnoantička bazilika u Varošluku (Turbe)“ (11-32). U njemu je prezentiran pregled svih dosadašnjih rezultata istraživanja ovog

kasnoantičkog sakralnog kompleksa, obavljenih u nekoliko kampanja, počev od otkrivanja lokaliteta i istraživanja tzv. južne bazilike 1893. godine, zatim otkrića grobnica s ostacima zlatnog nakita 1919. godine i istraživanja koje je vodio Mihovil Mandić 1923. godine, do otkrivanja sjeverne bazilike tokom arheološko-konzervacijskih radova 1970. godine kojima su rukovodili Ivo Bojanovski i Aleksandar Ninković. U radu je prezentiran plan zaštite spomenika izrađen u sklopu pripreme regulacionog plana za to područje 1990. godine, a čija se, nikad završena, izvedba na neki način aktuelizira publiciranjem ovog rada. Detaljan opis južne bazilike u Turbetu, dat na samom početku, preuzet je iz izvještaja Ćire Truhelke objavljenog u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine iz 1893. godine, dok je opis grobnica na svod istraživanih 1923. godine prezentiran na osnovu studije Mihovila Mandića objavljene godinu kasnije. Najiscrpnije je predstavljen opis sjeverne bazilike otkrivene prilikom konzervatorsko-arheoloških radova tokom 1970. godine. Tom prilikom je otkriveno da je bazilika longitudinalnog oblika bila sagrađena na temeljima starijeg objekta, što je istaknuto prilikom konzervacije. Podatke o ovim istraživanjima autorica je preuzela iz elaborata pod nazivom „Investicioni program konzervacije kasnoantičke bazilike u Turbetu 1970“ u sklopu kojeg se nalazi i Dnevnik rada vođen tom prilikom. Publikovanje terenskih dnevnika u okviru radova, bili oni naučni ili pregledni, nije uobičajena praksa. Autorica se, pretpostavljamo, vodila okolnošću što Ivo Bojanovski za života nije uspio objaviti rezultate svojih istraživanja pa je odlučila prenijeti njegova zapažanja zabilježena u terenskom dnevniku, iako se radi o jednom dosta rudimentarnom tekstu bez jasnih zaključaka i konačnih ocjena. Možda bi, umjesto publikovanja u okviru integralnog teksta, objavljivanje terenskog dnevnika kao priloga u slučaju ovog rada bilo sretnije rješenje. U članku se dalje prezentira već publikovani pokretni arheološki materijal pronađen tokom istraživačkih kampanja 1893. i 1929. godine. Iza toga slijedi predstavljanje programa zaštite iz 1990. godine, unutar kojeg se ističe upis bazilike u registar zaštićenih nepokretnih spomenika kulture Bosne i Hercegovine i buduće mjere zaštite ovog spomenika kao i njegovog šireg područja. U posljednjem dijelu rada data je slika postojećeg stanja bazilikalnog kompleksa na osnovu uvida stručne ekipe Zavičajnog muzeja Travnik iz 2012. godine. Zaključak ovog ekspertnog tima bio je da su, uprkos taloženju novih nanosa zemlje i rastinja, zidovi bazilike u dosta dobrom stanju te je dat prijedlog mjera zaštite koje će se realizirati u dvije faze. Prva faza podrazumijeva manje istražne radove u cilju utvrđivanja gabarita i dimenzija ostatka bazilike uz čišćenje zidova objekta, uređenje prostora oko bazilike, njegovog osvjetljavanja i postavljanja informativnih tabli u cilju adekvatne prezentacije objekta. U drugoj fazi predviđaju se zaštitna i reviziona arheološka istraživanja koja bi obuhvatila unutrašnji prostor bazilike i grobnice koja se nalazi unutar nje. Ovaj objekat tipa dvojne bazilike, sjeverne i južne, (*basilica gemina*), povezanih ograđenim prostorom unutar kojeg se nalaze grobnice osoba posebnog statusa, proglašen je 2005. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Prilogom Ajle Sejfuli iznova se ističe značaj kasnoantičkog bazilikalnog kompleksa u Varošluku kod Turbeta i naglašava potreba za njegovim daljim istraživanjem, što ovaj lokalitet bez sumnje zaslužuje. Likovna oprema, odnosno reprodukcije pokretnog materijala, predstavljaju manje uspješnu komponentu ovog rada. Ilustracije su tehnički loše, sa slabom rezolucijom, bez razmjernika i često neopravdano razvučene na veličinu stranice teksta. No, treba reći da takvi nedostaci u principu ne idu na teret autora, već su uglavnom stvar tehničkog uređenja izdanja.

Kao najznačajniji rad iz okvira arheološke djelatnosti može se ocijeniti članak Lidije Fekeže-Martinović pod naslovom „Istraživanje nekropole stećaka u Tičićima kod Kaknja“ (33-44). Ovdje se po prvi put iznose rezultati zaštitnih arheoloških radova na trasi autoputa koridor Vc kroz Bosnu i Hercegovinu. Projektno planiranje ovog velikog i po svim ocjenama najznačajnijeg građevinskog poduhvata u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini započelo je još 1998. godine i u skladu s planom do danas je izgrađeno oko 60 km autoputa. Zakonom propisana zaštitna arheološka istraživanja sprovedena su na šest lokaliteta. Jedna od takvih lokacija je nekropola stećaka u Tičićima kod Kaknja koja je istražena 2010. godine. Autorica navodi da je spomenuta nekropola stećaka bila praktično nepoznata u nauci, iako je postojanje jednog sljemenjaka s otkopanim grobom zabilježeno već 1926. godine. U pripremi iskopavanja izvršena su georadarska snimanja, čime je moglo biti utvrđeno područje rasprostiranja nekropole. U okviru istraživanog prostora iskopana su četiri sljemenjaka s postoljem i nadsvedenim sljemenom, jedan sanduk neobičnog oblika, ploča i jedno razbijeno postolje. Analizom koja dalje slijedi obuhvaćena su i dva ranije pronađena i evidentirana stećka koja su ovdje označena posebnom numeracijom. Ispod iskopanih stećaka pronađene su grobnice bez tragova ukopa, osim u slučaju groba 3 u kojemu je pronađen ukop djeteta. Nedostatak skeletnih ostataka u većini grobova autorica povezuje s postojanjem sumpornog izvora nedaleko od same nekropole i s djelovanjem sumporne vode koja je natapala zemljište nekropole. Na dva stećka pronađeni su natpisi, dok je na trećem urezan znak dvostruke svastike i cik-cak linije, uz naknadno urezivanje table za igranje mice ili mlina na jednom uglu plohe. Postolja stećaka rađena su od lokalnog kamena, dok su stećci rađeni od mekšeg kamena iz kamenoloma udaljenog oko 5 km od Tičića. Svi stećci rađeni su u istom maniru, što upućuje na rad domaćeg majstora. S obzirom na položaj, jednaku orijentaciju, broj i zajedničke karakteristike stećaka, autorica groblje u Tičićima karakterizira kao malu porodičnu nekropolu koja je nastala u prvim decenijama 15. stoljeća te je dovodi u vezu s nekom vlastelinskom porodicom s teritorije Kraljeve zemlje. Rad je opremljen kvalitetno

pripremljenim ilustrativnim materijalom – fotografijama i kartama, ali njihova reprodukcija u smanjenoj veličini i s jedva vidljivim sadržajem u izvjesnom smislu umanjuje vrijednost ovog rada. No, izuzimajući ovaj vizuelni nedostatak, članak u cjelini predstavlja dobar doprinos proučavanju stećaka kao srednjovjekovne spomeničke baštine s prostora Bosne i Hercegovine i njenog susjedstva. Ujedno se ukazuje na mogućnost dobijanja značajnih rezultata zaštitnim radovima na dosad neistraženim lokacijama i na mjestima od kojih se to praktično ne očekuje. Ističući kontinuitet naseljenosti prostora kroz sve prahistorijske i historijske periode autorica navodi obližnje prahistorijske lokalitete Bajrak, Kutevi i Luke, pronađene također u okviru rekognosciranja na trasi autoputa Koridor Vc. Nažalost, čini se da će ovaj svijetli primjer provedbe zakonske regulative putem pravovremenog planiranja, istraživanja i zaštite spomenika kulture na trasi autoputa (zajedno sa Zvirčićima i Zvirovićima na ukupno šest istraženih lokacija) ostati usamljen primjer, s obzirom na to da građevinski radovi napreduju, a arheološka zaštitna djelatnost ostaje neopravdano izostavljena.

Članak Lejle Nakaš profesorice s Filozofskog fakulteta u Sarajevu pod naslovom „Natpisi na stećcima iz Tičića“ (45-48) svojim sadržajem nastavlja se na prethodno predstavljeni rad. Autorica u radu predstavlja analizu urezanih natpisa na stećcima s istraživane nekropole u Tičićima, kako onog pronađenog 1926. godine s imenom Vukana Pribičevića (stećak br. 2), tako i ovog iz 2010. godine (stećak br. 1) s imenom Radosava, u uobičajenoj srednjovjekovnoj formi koja počinje s „Ase leži...“. U radu su predstavljeni i ostali pojedinačno urezani znakovi s ovih stećaka, od slova do simbola svastike i naknadno urezanog labirinta korištenog za igru mlina ili mice. Tekst prate dosta kvalitetno pripremljene fotografije i crteži urezanih slova i simbola, ali bez brojevni oznaka i potpisa. Članak nema apstrakta, zaključka niti popisa literature, pa nam ostaje da se zapitamo je li članak publikovan u cjelini, ili je tokom pripreme za štampanje „slučajno odsječen“ ili se možda radi o nekom doslovno prenesenom izvještaju autorice bez općeg zaključka na njegovom kraju.

Posljednji prilog u odjeljku časopisa posvećenog arheologiji je članak Maje Soldo pod naslovom „Grob Prusine, Gornja Britvica, Široki Brijeg“. U članku se opisuje grob koji se nalazi u zaseoku Prusine na putu prema parku prirode Blidinje, koji se izdvaja svojom specifičnom konstrukcijom suhozida i kamenih blokova koji ga uokviruju. Među njima se izdvaja uzglavni kamen na čijoj se neobrađenoj površini nalaze urezani ornamenti u formi sunčanog križa sa završecima u obliku trozupca, simbolima polumjeseca s obje strane križa i stabla života. Autorica u grobnoj konstrukciji i u simbolizmu motiva na uzglavnom kamenu nalazi paralele sa srednjovjekovnim nadgrobni spomenicima – stećcima, ali također i mirilima – spomen-obilježjima za pokojnike koji su karakteristični za stočarske krajeve dinarskog pojasa u periodu od 16. do 20. stoljeća. Autorica se ne opredjeljuje za preciznu dataciju ovog groba navodeći da pripada najnovijem vremenu. To u znatnoj mjeri relativizira i njegovu funkciju, jer bez poznavanja odgovarajućih paralela na bližem i daljem području hercegovačkog susjedstva nije moguće jasno opredjeljenje ovog tipa spomenika. Člankom Maje Soldo ostvaren je prvi korak u tom pravcu: objavljivanjem ovog interesantnog nalaza otvara se mogućnost za dalje komparacije i eventualno nalaženje indikativnih analogija.

U odjeljku Graditeljsko naslijeđe (53-145) objavljeno je petnaest radova u kojima su s arhitektonskog aspekta predstavljeni projekti rekonstrukcije, revitalizacije i sanacije spomenika koji su pod zaštitom države, kao što su stari gradovi Počitelj i Stolac, džamije u Tešnju, Prozoru, Seonici, crkve u Blagaju, Maglaju, Vozući, most u Konjicu te pojedinačni objekti u Jajcu, Blagaju, Mostaru i Tuzli. Većinu priloga potpisuju Robert Stergar, Lamija Abdijević i Azer Aličić, dok jedan rad potpisuje Dženana Šaran. Zajednička karakteristika svih navedenih priloga je izvještajno-projektna forma prezentacije, odsustvo naučnog aparata i navođenja korištene literature.

U okviru rubrike Slikarske dekoracije (147-199) publikovana su tri članka autorice Amre Hadžihasanović, i to dva članka o teorijsko-estetskom promišljanju odnosa slikanih dekoracija i sakralnog molitvenog prostora u okviru islamske umjetnosti, a jedan o istraživačkim i konzervatorskim radovima na slikanim dekoracijama u Jusufpašinoj džamiji u Maglaju. Radove karakteriše iscrpan pristup s dosta primjera, kvalitetnih ilustrativnih priloga koji prate te primjere, naučnim aparatom, popisom literature te dosljednošću u organizaciji rada od apstrakta do zaključka.

Rezimeji svih radova na engleskom jeziku dati su na kraju odjeljka o slikarskim dekoracijama pod naslovom Summary (201-207). Smatramo da odvajanje rezimea na stranom jeziku od integralnog teksta radova nije nimalo praktično rješenje, pogotovo za strane čitaoce koji treba da traže kratak sadržaj teksta i da ga listajući povezuju s ilustrativnim materijalom objavljenim uz tekst rada.

Na kraju knjige objavljeno je šest tekstova in memoriama za preminule uposlenike i saradnike Zavoda za zaštitu spomenika (209-213).

Kako se iz impresuma može vidjeti, na čelu uredništva su Lidija Mičić, glavni i odgovorni urednik, i Robert Stergarom, stručni urednik, dok redakciju čine mr. Lamija Abdijević i Alma Ferizbegović. Kako se iz prezentiranog sadržaja vidi, članovi uredništva i redakcije su ujedno i autori značajnog broja priloga publikovanih u aktuelnom izdanju časopisa pa se postavlja pitanje recenziranja radova i njihove naučne ocjene, s obzirom na to

da imena recenzenata, kao ni postupak recenziranja radova, nigdje nisu navedeni. Nevoljko ističemo i brojne pravopisne i štamparske greške u većini tekstova, zatim tehničke neujednačenosti u citiranju, oznakama i potpisima ispod ilustracija i fotografija koji čine bitnu komponentu radova o kulturno-historijskoj baštini, bilo da se radi o arheološkim ili arhitektonskim spomenicima. Redakcija se nije potrudila ostati konsekventna ni u navođenju autora pojedinih radova, jer se uz pojedina imena navodi grad i naziv ustanove iz koje dolaze, dok je u većini slučajeva navedeno samo ime autora i njegova titula. Nigdje u časopisu nije istaknuta ni lista autora s njihovim kontakt adresama, što je prilično neobično za časopis koji pretenduje da ima naučni predznak.

Opći proklamovani cilj Naših starina da zainteresovanim naučnicima i stručnjacima kvalitetno prezentira aktuelne radove i rezultate na polju zaštite i proučavanja spomenika kulture u Bosni i Hercegovini i da time omogući neophodnu razmjenu iskustva, te da svim ostalim naučnim, kulturno-povijesnim i drugim javnim radnicima, organizacijama i ustanovama pruži informaciju o cjelokupnoj aktivnosti Zavoda kako bi i oni mogli da prate, kontrolišu i potpomognu rad organa zaštite, prema našem mišljenju, u ovoj svesci nije u potpunosti ispunjen. Upoređujući ovaj broj s prethodnima, a pogotovo s prijeratnim sveskama Naših starina, uočljivo je da postoji izvjestan pad, kako u programskoj orijentaciji i tehničkim odlikama časopisa, tako i u kvalitetu publikovanih radova. Uređivački odbor na čelu sa Šefikom Bešlagićem, Džemalom Čelićem i Ivom Bojanovskim je kroz predani rad nekoliko generacija uspio uspostaviti visoke uredničke i redakcijske kriterije i profilirati Naše starine u respektabilan časopis koji je postao svojevrsno mjerilo u kontekstu zaštite kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Radovi koji su na stranicama Naših starina objavili Đuro Basler, Ivo Bojanovski, Marko Vego, Šefik Bešlagić, Mehmed Mujezinović i drugi predstavljaju i danas nezaobilazne bibliografske jedinice bez kojih se ne mogu istraživati neke teme iz kulturne historije naše zemlje. Inicijativa aktuelnog vođstva Zavoda za zaštitu spomenika za obnovu ove publikacije bez sumnje je veoma pozitivna, pogotovu ako se uzme u obzir teška kadrovska i finansijska situacija u kojoj se sva naša nauka i šira zajednica trenutno nalazi. Šteta bi bilo da ova veoma dobra inicijativa i iz nje proistekli nastavak izdavanja Naših starina, zbog nekih sekundarnih i lako otklonjivih grešaka (koje su u ovoj svesci, nažalost, bile vrlo primijetne), ostane bez zasluženog pozitivnog odjeka u naučnom i širem čitalačkom svijetu. Iz historije i tradicije se mnogo toga može naučiti, pa se treba nadati da će to višestruko dokazano pravilo biti na najbolji način potvrđeno u narednim brojevima časopisa „Naše starine“.

Melisa Forić